

rına kadar el-Mescidü'l-Hüseynî'deki hadis derslerini de sürdürdü. İliş, İngilizler'in yönetimi ele geçirmesi üzerine tutuklandıysa da daha sorgulanmadan 9 Zilhicce 1299 (22 Ekim 1882) tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Minehu'l-celil 'alâ Muhtaşari's-Şeyh Halil*. Halil b. İshak el-Cündî'nin Mâlikî fıkhihına dair *el-Muhtaşar*'ının şerhi olup *Teshlûl Minehi'l-celil* adlı kendi hâşiyesiyle birlikte basılmıştır (I-IV, Bulak 1292, 1294; bk. el-MUHTASAR). 2. *Hidâyetü's-sâlik 'alâ şerhi Akrabi'l-mesâlik* (I-II, Kahire 1296). Ahmed ed-Derdî'nin Mâlikî fıkhihına dair kendi eseri üzerine yazdığı küçük şerhin hâşiyesidir. 3. *Fethu'l-'aliyyi'l-mâlik fi'l-fetvâ 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik (Fetavâ Muhammed 'İliş)* (I-II, Kahire 1300, 1319, 1356; kenarında İbn Ferhûn'un *Tebşiratü'l-hükâm*'ı olarak, Bulak 1300, 1301; Kahire 1321, 1378/1958; bazı fetvalarının değerlendirilmesi için bk. Delanoue, I, 141-167) 4. *Hidâyetü'l-mürîd li-'Aķidetü ehlî'tevhîd* (Kahire 1306, kenarında *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyyetü'l-vehbiyye*'si olarak). Senûsî'nin *el-'Aķidetü'l-kubrâ'sının* şerhi olup bunun üzerine de *el-Ķavlü'l-vâfi's-sedîd fi 'aķidetü ehlî't-evhîd* adlı bir hâşiyeyi yazmıştır. 5. *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyyetü'l-vehbiyye 'ale'l-'Aķâ'idü'l-Maķķariyye* (Kahire 1306). Ahmed b. Muhammed el-Maķķarî'nin, Necmeddin en-Nesefî'ye ait akaide dair meşhur kitabını nazma çevirdiği *İddâ'etü'd-dücnâ bi-'aķâ'idü Ehlî's-sünne* adlı beş yüz beyitlik manzumesinin şerhidir. 6. *el-Ķavlü'l-müncî 'alâ Mevlidü'l-Berzencî* (Kahire 1281, 1301, 1305, 1311, 1319). 7. *Vesiletü'l-iĥvân 'alâ Risâletü'l-'allâme eş-Sabbân* (Kahire 1281). Muhammed es-Sabbân'ın beyânla ilgili risâlesinin hâşiyesi olup bunu ayrıca ihtisar etmiştir. 8. *Muvaşşilü't-tullâb li-Minehi'l-vehhâb fi kavâ'idü'l-irâb* (Kahire 1281). Yûsuf el-Bernâvî'nin nahve dair *Minehu'l-vehhâb* adlı manzumesine yazdığı şerhtir. 9. *Halilü'l-ma'ķud min Nazmi'l-Maķşud* (Kahire 1282, 1323, 1329; Mekke 1316) Ahmed b. Abdurrahîm et-Tahtâvî'nin sarfla ilgili eserinin şerhidir. 10. *el-Ķavlü'l-müşriķ 'alâ Şerhi İsåġücü fi'l-mantıķ* (Kahire 1284). Esîrüddin el-Ebherî'nin eseri üzerine Zekeriyâ el-Ensârî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir. 11. *'Aķide behiyye li-Ehlî's-sünneti'l-Muĥammediyye* (Kahire 1304). 12. *el-İzâĥ fi'l-ķelâm 'ale'l-besmeleti's-şerife (İzâhu ibdâ'î ĥikmeti'l-ĥakîm fi beyâni bismillâ-hirrahmânirrahîm)* (Kahire 1295, 1373/

1954) Osmanlı âlimi Ebü Saîd el-Hâdimî'ye ait *Risâletü'l-besmele*'nin muhtasarıdır. 13. *Tedribü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî* (Kahire 1301). Dört mezhebe göre miras paylarının hesaplanmasına dairdir. 14. *Mevâhibü'l-Ķadîr 'alâ Mecmû'ü'l-'allâme el-Emîr*. el-Emîrü'l-Kebîr es-Sünbâvî'nin Mâlikî fıkhihına dair eseri için kaleme aldığı şerh olup buna yazdığı hâşiyeyi de *et-Teysîr ve't-tahrîr* adını taşır. 15. *el-Bedrü'l-münîr*. el-Emîrü'l-Kebîr'in *el-Mecmû'*unun hâşiyesidir. 16. *el-Câmî'u'l-ķebîr 'alâ Mecmû'ü'l-Emîr*. Aynı eser için kaleme aldığı dört ciltlik bir şerh olup oruç bahsine kadar gelmiştir. 17. *Mevâhibü'l-Mâlik*. Nûreddin el-Üşmûnî'nin İbn Mâlik et-Tâî'nin *el-Elfiyye*'si üzerine yazdığı şerhin hâşiyesidir. 18. *Feyzü'l-mennân*. Abdurrahman el-Aĥdarî'nin hesap ve ferâize dair *ed-Dürretü'l-beyzâ* adlı eserinin şerhidir (bu eserler ve diğer çalışmaları için bk. Ali Paşa Mübârek, IV, 89-91; Delanoue, II, 598-601).

BİBLİYOGRAFYA

Ali Paşa Mübârek, *el-Ĥıtat*, Bulak 1305, IV, 88-92; L. Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabîyye fi'l-ķarni't-tâsi'* 'aşer; Beyrut 1910, II, 85; Serkis, *Mu'cem*, II, 1372-1374; Mahlûf, *Şeceretü'n-nür*, s. 385; Brockelmann, *GAL*, II, 637-638; *Suppl.*, II, 738-739; *Fihrisü'l-Hizâneti'l-Teymürîyye*, Kahire 1367/1948, III, 212-213; Ĥacvî, *el-Fikrû's-sâmî*, II, 301; M. Abdülcevad el-Kâyâtî, *Nefhatü'l-beşşâm fi rihleti's-Şâm*, Beyrut 1401/1981, s. 10; G. Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Égypte du XIXe siècle (1798-1882)*, Caire 1982, I, 129-167, 266; II, 598-601; Âyide İbrâhim Nusayr, *el-Kütübü'l-'Arabîyyetü'lleli nûşiret fi Mısr beyne 'amey 1900-1925*, Kahire 1983, s. 94; a.m.lf., *el-Kütübü'l-'Arabîyyetü'lleli nûşiret fi Mısr fi'l-ķarni't-tâsi'* 'aşer, Kahire 1990, s. 64-65; Ziriklî, *el-'İlâm* (Fethullah), VI, 19-20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifin*, Beyrut 1414/1993, III, 104.

AHMET ÖZEL

MUHAMMED b. İSMÂİL el-MEKTÛM (محمد بن إسماعيل المکتوم)

Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdik
b. Muhammed el-Bâkir el-Mektûm
(ö. 179/795 [?])

İsmâîliler'in yedinci imamı.

120 (738) veya 121 yılında doğdu. İsmâil'in büyük oğludur. Belli bir dönemde gizlendiğinden "Mektûm" diye anılmıştır. Abbâsîler'e karşı gerçekleştirilen isyanlara katılmayan Muhammed b. İsmâil hakkındaki bilgiler son derece azdır. Dedesi Ca'fer es-Sâdik'ın ölümüne kadar onun yanında kaldı; ilk İsmâîliyye'nin nüvesini

teşkil eden ve İsmâil'in, babası Ca'fer henüz hayatta iken öldüğü görüşünü savunan bir Şîî grup tarafından imam olarak benimsendi. Bu zümre Ca'fer es-Sâdik'ın, İsmâil'in ölümünün ardından torunu Muhammed'i gerçek halef tayin ettiğini de ileri sürmüştür. Nevbahtî ve Kummî, Muhammed'i imam tanıyan bu grubu muhtemelen onların sözcüsü ve İsmâil b. Ca'fer'in âzatlı kölesi olan Mübârek'e nisbetle Mübârekiyye diye adlandırmaktadır. W. Ivanow ise Mübârek kelimesinin İsmâil'in unvanlarından biri olduğunu söylemiş (*The Alleged Founder*, s. 108-112); aynı ismin İsmâil için kullanılması son yıllarda keşfedilen İsmâilî kaynaklarında da teyit edilmiştir (meselâ bk. Ebü Ya'kûb es-Sicistânî, s. 190; Husayn İbn Fayd Allâh al-Ĥamdânî, s. 10). Öyle anlaşılıyor ki Mübârekiyye fırkası başlangıçta İsmâil'in imâmetini benimsemişken önce kendisinin, ardından babası Ca'fer'in ölümü üzerine Muhammed b. İsmâil'e biat etmiştir. Meymûn unvanını da taşıyan Muhammed Mektûm sonraki bazı İmâmî kaynaklarında Meymûniyye'nin imamı olarak zikredilmiştir (İbn İnebe, s. 233; ayrıca bk. MEYMÛN el-KADDÂH). Bu durumda Muhammed b. İsmâil'in Meymûn, mensuplarının da Meymûniyye diye anılmasından sonra Mübârekiyye ismi gelişme halindeki İsmâîliyye için kullanılan isimlerden biri olarak düşünülebilir. Bu hususlar dikkate alındığında Muhammed'in, o dönemde gelişmekte olan İsmâîliyye'nin temelini teşkil eden Mübârekiyye'nin imamı ve amcası Abdullah el-Eftah'tan sonra ailenin en yaşlı üyesi olduğu, bu sebeple de Ali ailesi fertlerinden muayyen bir dereceye kadar saygı gördüğü ortaya çıkmaktadır.

Abdullah el-Eftah'ın ölümünün (149/766) ardından Ca'fer es-Sâdik'a mensup olanların çoğu Mûsâ el-Kâzım'ın imâmetini tanımış, buna bağlı olarak Muhammed b. İsmâil'in imâmeti savunulamaz hale gelmiştir. Büyük ihtimalle bu devrede doğuya gitmek üzere Medine'yi terkedip insanlardan gizlendiği için Mektûm lakabıyla anılmıştır (ayrıca bk. MESTÛR). Kaynaklarda onun yerleştiği yer olarak Kûfe, Rey, Deylem, Nişâbur, Muhammedâbâd gibi beldeler zikredilmektedir. Anlaşıldığına göre Muhammed önce Irak'ın doğusuna, daha sonra İran'a intikal etmiş, burada diğer Şîî grupları gibi Kûfe'de yerleşmiş olan Mübârekiyye fırkasıyla irtibatını sürdürmüştür. Sonraki İsmâîliler bu muhacereti, İsmâîliyye'nin ilk döneminde başlayıp 297 (910) yılına kadar

devam eden gizlenme devrinin başlangıcının alâmeti saymıştır.

Hayatının son yıllarını belirli sayıya ulaşan mensuplarıyla Güney İnan'daki Hûzistan'da geçirdiği sanılan Muhammed b. İsmâîl dâîlerini buradan komşu bölgelere göndermiştir. Genel olarak Muhammed'e düşman olan İsnâşerî kaynakları, onun Mûsâ el-Kâzım'ı Abbâsîler'e hiyanet etmekle suçladığını ileri sürerken aynı kaynaklar, Muhammed'in Irak'ı terketmesinden önce Mûsâ ile barıştığı rivayetinde yer verir (meselâ bk. Küleynî, I, 485-486; Ebû Ca'fer et-Tûsî, s. 263-265; İbn Şehrâşûb, V, 77). Muhammed b. İsmâîl'in Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid devrinde (786-809) vefat ettiği bilinmektedir. Onun, 179 (795) yılından hemen sonra Hârûnürreşid'in Şii karşıtı politika izlediği ve Medine'de Mûsâ el-Kâzım'ı tutuklatıp Irak'a gönderdiği yıl ölmüş olması muhtemeldir. İdris İmâdüddin'e göre Muhammed b. İsmâîl Fergana'da ölmüş ve orada defnedilmiştir. Zayıf sayılan bir başka rivayette Nîşâbur'da gömüldüğü belirtilmektedir. Bu arada Fâtîmî Halifesi Muiz-Lidî-nillâh'ın gizlilik devresindeki imamların naaşlarından artakalanları Kahire'de topladığı da rivayet edilmektedir. Muhammed b. İsmâîl'in Medine'de iken İsmâîl ve Ca'fer (el-Musaddak) adında iki oğlunun dünyaya geldiği bilinmektedir. Hicretinden sonra Abdullah el-Vefî, Ahmed, Hüseyin ve Ali el-Leys adlı dört oğlu daha olmuştur. Bunlardan Ali el-Leys Abbâsîler tarafından öldürülmüş, Abdullah ise müteahhir İsmâîlîler'ce babasının halefi kabul edilmiştir (İbn İnebe, s. 234 vd.; İdris İmâdüddin, *Üyün*, IV, 356; *Destûrû'l-müneccimîn*, s. 8-9, 203; Ivanow, *Ismaili Tradition*, s. 38-39).

İlk İsmâîlîler, 286 (899) yılındaki Fâtîmîler öncesi bölünmeye kadar Muhammed el-Mektûm'u yedinci ve son imam olarak tanıdılar. Ölümünü kabul etmeyen mensupları onun gerçek İslâm'ın islahçısı, yeryüzüne adaleti hâkim kılacak mehdî, nâtik yahut kâim olduğuna inandılar ve yakın zamanda dönmesini beklediler. İsmâîliyye bölününce bir grup, sonraki hareketin merkezî lideri olan müstakbel Fâtîmî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'yi imam kabul etti. İmâmetin devamlılığını benimseyen bu grup Fâtîmîler olarak bilinmektedir. Bahreyn ve Güney Irak Karmatîleri tarafından idare edilen İsmâîlîler ise Muhammed el-Mektûm'un mehdîliğine inandırmaya devam ettiler (*Elr.*, IV, 823-832). "İnsanlığın devri" anlamındaki dinî-tarihî gö-

rüşlerine uygun olarak (bk. **DEVİR**) Muhammed'in son ve büyük nâtik nebî olduğunu ileri süren ikinci grup İsmâîlîler, diğerlerinin düşüncesine paralel olarak onun yedinci ve son nâtik nebî olma özelliğini ve kutsal tarihin nihaî devrini başlatmak için ortaya çıkacağı düşüncesini benimsediler (a.g.e., VII, 151-153; Walker, IX [1978], s. 355-366). Onlara göre kıyametle ilgili bu son dönemde Muhammed el-Mektûm altıncı devrin nâtığı olan Hz. Muhammed'in getirdiği kanunları iptal edecek ve daha önceki şeriatlarda gizlenen değişmez hakikatleri ortaya koyacaktır. Muhammedî şeriata ihtiyaç duyulmayacak ve sadece mânevî bilginin hüküm süreceği bu mesiyantik dönemde Muhammed dünyayı yönetecek, ardından fizikî âlem sona erecektir. İlk İsmâîlîler, böylece Muhammed b. İsmâîl'i "kâimü'l-kıyâme" (kıyametin imamı) diye kabul etmiş olmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *el-Mağâlât ve'l-firak* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 80-86; İbn Havşeb, *er-Rûsd ve'l-hidâye* (nşr. M. Kâmil Hüseyin, *Collectanea* jed. W. Ivanow) içinde, Leiden 1948, s. 189-213; Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, s. 58-64; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VIII, 480; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi* (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Tahran 1388/1968, I, 485-486; Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, *İşbatü'n-nübü'ât* (nşr. Ârif Tâmir), Beyrut 1966, s. 190; Ca'fer b. Mansûr el-Yemen, *el-Keşf* (nşr. R. Strothmann), Bombay 1952, s. 14 vd., 62, 77-103, 109-110, 132-133, 135, 138, 150, 169-170; a.m.f., *Serâ'ir ve es-rârü'n-nuṭaḳâ* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1404/1984, s. 21, 39, 109, 112, 259; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Hasan Mustafavî), Meşhed 1348/1969, s. 263-265; İbn Şehrâşûb, *Menâkibü âli Ebî Tâlib*, Bombay 1313/1896, V, 77; İbn İnebe, *Ümde-tü't-tâlib* (nşr. M. Hasan Âli Tâlekânî), Necef 1380/1961, s. 233 vd.; İdris İmâdüddin, *Üyünü'l-aḥbâr ve fânünü'l-âşâr* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1973, IV, 351-356; a.m.f., *Zehrû'l-me'ânî* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1411/1991, s. 204-208; *Destûrû'l-müneccimîn* (M. J. de Goeje, *Mémoire sur les carmathes du Bahrain et les fatimides* içinde), Leiden 1886, s. 8-9, 203; W. Ivanow, *Ismaili Tradition Concerning the Rise of Fatimids*, Bombay 1942, metin, s. 53-58; tercüme, s. 38-39, 240-248; a.m.f., *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay 1946, s. 108-112; Husayn İbn Fayd Allâh al-Hamdânî, *On the Genealogy of Fatimid Caliphs*, Cairo 1958, s. 9-14; S. M. Stern, "İsmâîlîs and Qarmatians", *L'élaboration de l'Islam: Colloque de Strasbourg 12-14 Juin 1959*, Paris 1961, s. 99-108; a.m.f., *Studies in Early Ismâ'ilism*, Leiden 1983, s. 289-298; H. Halm, *Kosmologie und Heilslehre der frühen Ismâ'iliya*, Wiesbaden 1978, s. 18-37; J. N. Hollister, *The Shi'a of India*, New Delhi 1979, s. 204-206; Farhad Daftary, *The Ismâ'ilis. Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, bk. İndeks; a.m.f., "The Earliest Ismâ'ilis", *Arabica*, XXXVIII/2, Leiden 1991,

s. 214-245; a.m.f., "A Major Schism in the Early Ismâ'ili Movement", *St.I.*, LXXVII (1993), s. 123-139; a.m.f., "Carmatians", *Elr.*, IV, 823-832; a.m.f., "Dawr", a.e., VII, 151-153; W. Madelung, "Das Imamatum in der frühen Ismailitischen Lehre", *Isl.*, XXXVII (1961), s. 43-86; P. E. Walker, "Eternal Cosmos and the Womb of History: Time in Early Ismaili Thought", *IJMES*, IX (1978), s. 355-366; A. Hamdani - F. de Blois, "A Re-examination of al-Mahdi's Letter to the Yemenites on the Genealogy of Fatimid Caliphs", *JRAS* (1983), s. 173-207.

FARHAD DAFTARY

MUHAMMED İSMÂİL ŞEHİD

(bk. İSMÂİL ŞEHİD).

MUHAMMED b. KÂ'B el-KURAZÎ

(محمّد بن كعب القرظي)

Ebû Hamza (Ebû Abdillâh) Muhammed b. Kâ'b b. Süleym el-Kurazî (ö. 108/726 [?])

Müfessir tâbiî.

Hz. Ali'nin hilâfetinin son yılında (40/661) Kûfe'de doğdu. Gençlik döneminde Medine'ye yerleşti. Hz. Peygamber zamanında dünyaya geldiği ve onu gördüğü rivayet edilmekteyse de bunun doğru olmadığı (Zehebî, V, 65, 67) ve bu bilginin babasıyla ilgili bulunduğu (İbn Hacer, *el-İşâbe*, VI, 346) anlaşılmaktadır.

Ebân b. Osman b. Affân, Enes b. Mâlik, Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdullah, Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Abbas, Amr b. Âs başta olmak üzere pek çok kişiden hadis rivayet eden Muhammed b. Kâ'b'dan kardeşi Osman, ayrıca Zeyd b. Eslem, Ebû Ma'ser es-Sindî, Amr b. Dînâr, Muhammed b. Aclân, İbnü'l-Münkedir gibi şahıslar rivayette bulunmuştur. Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre ve Ebû'd-Derdâ gibi sahâbîlerden mürsel rivayetlerinin olduğu söylenen Muhammed b. Kâ'b'ı İbn Sa'd, Ali b. Medîni ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi âlimler güvenilir kabul etmiş (İbn Ebû Hâtim, VIII, 67; Zehebî, V, 68), başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere hadis kaynaklarında rivayetlerine yer verilmiştir. Muhammed b. Kâ'b'dan gelen rivayetler umumiyetle nüzül sebepleri (meselâ bk. Taberî, VI, 7, 28, 89; XXV, 100) ve Kur'an kıssalarıyla (a.g.e., XII, 92-93, 98, 102; XIII, 25, 72; XIX, 169; XX, 68) ilgilidir. Onun zaman zaman te'villere başvurduğu (a.g.e., XXIII, 80, 84) ve fikhî konulara ilişkin yorumlar yaptığı (a.g.e., VII, 21) görülmektedir. Muhammed b. Kâ'b, Rebeze Mes-